

Emancipacija žena

Piše ŽELJKO IVELJIĆ

Fotografije: ZVONKO BENAŠIĆ, DRŽAVNI ARHIV U OSIJEKU, GRADSKI MUZEJ VUKOVAR I HRVATSKI MUZEJ ŠPORTA U ZAGREBU

Sedamdesetih godina 19. stoljeća tjelesno vježbanje bilo je uvršteno kao obvezno među ostale predmete u školi, čime se nastojalo istaknuti da gimnastika nije neka vrsta zabave, nego je važno odgojno sredstvo, bez kojeg nema potpunog obrazovanja

Razvojem napredne svijesti dolazi do pojave sve veće emancipacije žena i pokušaja njihovog izjednačavanja sa muškarcima. U raznim djelatnostima u kojima su dominirali muškarci, postupno se povećava broj žena koje bilježe značajne uspjehe. Emancipacija žena i njihova borba za ravnopravnost pronašle su veliku afirmaciju u tjelesnoj kulturi, a posebno u gimnastici.

Dolaskom na vlast Narodne stranke 1873. godine u Hrvatskoj, pokrenuta je poznata kulturno-prosvjetna akcija pod sloganom „Prosvjetom k slobodi“ te dolazi do razvoja društvenih organizacija, a usporedno s njima razvija se i gimnastička organizacija.

Nakon rasprave, Hrvatski sabor 8. rujna je usvojio prijedlog, dok je 14. listopada 1874. car Franjo Josip i odobrio Zakon ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji. Tim zakonom je također uvedena obavezna nastava gimnastike (tjelovježbe) u sve osnovne škole na području Banske Hrvatske. Zakonom je gimnastika uvedena među obvezne nastavne predmete u pučkim, građanskim i ženskim srednjim školama te učiteljskim školama. Zakon se od 1. listopada 1875. počeo provoditi u školskim oblastima.

Tjelesno vježbanje bilo je uvršteno kao obvezno među ostale predmete u školi, čime se nastojalo istaknuti da gimnastika nije neka vrsta zabave, nego je važno odgojno sredstvo, bez kojeg nema potpunog obrazovanja.

Gimnastika je školskim zakonom iz 1874. isticala spolnu razliku, jer se gimnastika dječaka razlikovala od gimnastike djevojaka. Tada se smatralo da ono što može podnijeti snaga dječaka, ne može uvijek izdržati nježniju djevojačku konstituciju. „Pogriješilo bi se dakle, kad bi se djevojkama zadavale vježbe, koje nisu bile prilagođene prema njihovoj naravi, i koje bi odviše napregnule i umorile njihovu snagu“.

Za djevojke su bile predviđene jednostavne gimnastičke vježbe, a nije ih se opterećivalo vježbanju na spravama, preskakanju kozića i konja, penjanje i spuštanje na konop i ljestve, kao ni zadana prosta kretanja kao što su nisko savijanje koljena, podizanje ko-

ljena, savijanje tijela unatrag i slična kretanja. Tada se smatralo da je zadaća gimnastike bila da okrijepi i razvije žensko tijelo kako bi ono bilo sposobno za svoju prirodnu ulogu u društvu.

Naredbom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogostovje i nastavu određeno je 1876. godine da se na građanskim i višim djevojačkim školama odrede pomoćni učitelji za obilgatne predmete kao što su pjevanje i gimnastika.

Zbog nedovoljne stručnosti učitelja, u školama je često dolazilo do otpora. Tako je ravnateljstvo jedne više djevojačke škole željelo da se u višim razredima zamijeni tjelovježba (gimnastika) s obukom plesa. Kako je tjelovježba bila obvezni predmet, nije im se udovoljilo, ali je ostavljena mogućnost da se može uvesti obuka plesa, uz posebnu dozvolu kraljevske zemaljske vlade.

Tada je najznačajnija osoba u hrvatskoj gimnastici, Čeh Franjo Hochmann, imenovan učiteljem gimnastike u Hrvatskoj i održao je više gimnastičkih tečaja. Za vrijeme od 1.-24. rujna 1879. dobrovoljno je, uz učitelje, prisustvovalo i pet učiteljica koje su položile ispit iz gimnastike.

Početakom 1882. godine izdana je Naukovna osnova za tjelovježbu u pučkim školama. Broj sati je ostao nepromijenjen, ali je obuka trebala trajati samo trideset minuta. Gimnastičkom obukom određeno je istovrsno vježbanje za djevojčice i dječake, za djevojačke i dječake škole u I. i II. razredu. Za III. i IV. razred određene su različite vježbe za djevojčice i dječake. Određene su vježbe i sprave s kojima i na kojima su djevojke vježbale. To su bile redovne vježbe, proste vježbe, preskakanje dugog konopa, vodoravne ljestve i igre. U IV. razredu djevojčice su vježbale na brvnu (greda) i preči. Razlikovanje vježbi djevojaka i dječaka zakonodavac je objasnio: „da se pri izvodjanju pojedinih vježbi nikada nepovriedi čuvstvo pristojnosti.“

Pridavajući osobitu važnost gimnastici, vlada je krajem 1890. godine odobrila da sve učenice gradskih i samostanskih pučkih škola, kao i pripravnice samostanske učiteljske škole, pod nadzorom majki ili bližnjih rođakinja, mogu prisustvovati na gimnastičkom tečaju.

u gimnastici

Premda je u međuvremenu došlo do minimalnih pomaka, „Pedagogijska enciklopedija“ koja je izdana u nekoliko nastavaka 1895.-1906. (i ostala nedovršena), držala se općih pedagoških načela, a osnovno je razlikovanje u odgoju dječaka i djevojaka.

I u ovom razdoblju razlikovala se djevojačka gimnastika od dječake te se navodi: „U vježbama treba da se djevojačka gimnastika razlikuje od dječake u toliko, da u opće izbjegava najveće stupnjevanje njeno, da se čuva poglavito i onakvih vježbi, koje vrijedaju estetično čuvstvo. To vrijedi naravno za vježbe na spravama. Djevojkama pristaju najbolje proste i redovne vježbe kao i različne vrste kola i plesova.“

Od 1897. godine izdana je Naredba prema kojoj samo učiteljice mogu djevojčice poučavati gimnastici.

Prve učiteljice gimnastike

Jedna od prvih boraca za prava žena bila je Marija Fabković rođ. Frechová (Prag, 1833. – Zagreb, 1915.), hrvatska učiteljica i pedagoginja češkoga podrijetla. U Austriji, kao prva žena položila je ispit za nastavnicu građanske škole (1873.), kao i ispite za gimnastiku. U rodnome Pragu bila je članica Sokola, gdje je upoznala vrijednost tjelesnog vježbanja. U Pragu je upoznala Skendera Fabkovića, jednog od osnivača Hrvatskoga pedagoško-književnog zbora. Kasnije se udala za njega i preselila se u Hrvatsku.

U Hrvatskoj je bila među prvim promicateljima vrijednosti tjelesnog odgoja u zdravstvenom, moralnom i intelektualnom razvoju mladeži. Duže vremena bila je jedina učiteljica gimnastike u Hrvatskoj. Od 1886. do umirovljenja 1896., radila je na Donjogradskoj djevojačkoj osnovnoj školi u Zagrebu.

Prva školovana učiteljica gimnastike u Hrvatskoj bila je Ivana Hirschmann (Sveti Nikola kraj Zeline, 1866., Oświęcim, njem. Auschwitz, 1943). Njezin mentor je bio Čeh Franjo Hochmann, profesor gimnastike u Zagrebu. Već 1885. godine, s 19 godina, postala je učiteljica. Hirschmann je 1888. godine položila ispit za podučavanje na višim osnovnim školama, a tijekom 1894. položila je ispit za nastavu na višim djevojačkim školama. Nakon položenih ispita nastavila je školovanje, te je 1896. godine završila tečaj za učitelje u Zagrebu, položila ispit kao učiteljica gimnastike na visokoj školi.

U to vrijeme bila je poznata po svojoj kratko podšišanoj kosi koju je nosila zbog vježbanja. Odijevala se za svoje vrijeme revolucionarno: kaput s istaknutim ovratnikom, uz obaveznu leptir kravatu, suprotno tadašnjim standardima koji su ženama nametali dugačku kosu i gotovo viktorijanske haljine.

Napisala je dvije knjige izdane 1906., „Kratki izvadak iz istorije gimnastike“ i „Djevojačka gimnastika“. Uz knjige, napisala je i više stručnih članaka iz povijesti ženske tjelovježbe, unapređenju tjelesnog vježbanja i odgoja u školama, te tjelesnom vježbanju i higijeni tijela za žene u raznim časopisima.

Najkvalitetnije članke je objavljivala u časopisu „Gimnastika“: Igra croquet (1885.),

Švedska gimnastika u ženskom liceju (1897.), Djevojačka gimnastika (1897.), Nekoliko riječi o ženskim tjelesnim vježbama (1898.), Što pospješuje i unaprjeđuje tjelesni odgoj uopće, napose onaj djevojaka (1898.). U tekstu „Nekoliko riječi u prilog tjelesnim vježbama uopće, a napose onim djevojaka“ 1899. godine napisala je: „Djevojke i onako od naravi plaha i slabe, još većima propadaju samo zato što ih i običaji i predrasude kojeakve odvrtaču od slobodnih gibanja.“

Počeci tjelovježbene aktivnosti žena, djevojaka i djevojčica u Hrvatskom sokolu

Osnivanjem Hrvatskog sokola u Zagrebu, a poslije i u drugim gradovima Hrvatske, svojim djelovanjem, jačanjem duha i tijela, a za korist svoje sredine, gimnastičkim nastupima i posebnom simbolikom vježbanja u masovnim nastupima, izražavali su nacionalnu tematiku. Jedno od značaja Hrvatskog sokola u Zagrebu bilo je u tome da je prvi započeo sustavno vježbanje s ženskim kategorijama. I u ostalim društvima sve je veća pažnja pridavana vježbanju žena, djevojaka i djevojčica, te su u mnogim društvima uređeni posebni ženski odjeli.

Na sjednici Upravnog odbora zagrebačkog Hrvatskog sokola od 19. veljače 1878. odlučeno je o uvođenju vježbanja za djevojke i gospođe. Vođi Hochmanu povjerena je izrada nacrtu primanja i podučavanja učenica, međutim, to se nije ostvarilo nekoliko godina. Upravno vijeće donijelo je zaključak tek 6. lipnja 1884. o uvođenju vježbanja gospojica i gospoja. Ovo vježbanje vodio je Franjo Hochman, a u slučaju njegove odsutnosti zamijenio bi ga Josip Hanuš. U razdoblju kada su vježbale žene, muškim članovima bio je zabranjen pristup ulaska u dvoranu. U djevojačkom odjelu vježbalo je 18 djevojaka koje su vježbale četiri puta tjedno.

Kod Hrvata u istočnom djelu Slavonije organizirana gimnastika se javila nešto kasnije nego u središnjem dijelu Hrvatske. Također, trebalo je proći određeno razdoblje da se u društva Hrvatskog sokola uključe žene.

U Hrvatskom sokolu Gornji grad u Osijeku, u 1898. godini osnovan je ženski odjel koji je imao 30 članica. Iduće godine vježbalo je 19 sokolica, tokom 1900. godine 16 sokolica, te je nakon toga prestalo vježbanje žena.

U početku djelovanja sokolskih društava, žene su se bavile organizacijom društvenih svečanosti. Početkom svake godine u hrvatskim sokolskim društvima u pravilu se počinjalo velikim angažmanom gospođica i gospođa u organizaciji zabava ili plesnih svečanosti, koje su bile pripremljene s velikom pozornošću, a uz to je često bila uključena i balska gastronomija. Žene su često organizirale čajanke i dobrotvorne priredbe. Jedna od časnih obveza žena bila je kumovanje prilikom svečanosti posvete zastava društava.

Prvi nastupi vježbačica u istočnoj Slavoniji

U sklopu društava Hrvatskog sokola prvo je 1907. godine pokrenuta vježba „sokolica“

Ivana Hirschmann

POČECI ŽENSKE GIMNASTIKE

u Vukovaru i Osijeku. U Vukovaru je ženski odjel u početku okupio 52 „sokolice“. U Hrvatskom sokolu Osijek Gornji grad u ovoj godini je vježbalo njih 30.

Osnivanje ženskih odjela vježbačica ostavilo je dubok trag, ne samo u športskom, nego i kulturnom životu istočnoslavonskih mjesta. Ovaj društveni događaj pokazao je da je pobijedila domoljubna potreba okupljanja nad shvaćanjem da ženi nije mjesto u javnom životu. Žene su unijele ženstvenost u gimnastiku, kao jedan od vrhunskih i osnovnih obilježja žena, te ona predstavlja vrhunac osjećajnih, estetskih, bioloških, fizioloških i drugih karakteristika i njene osnovne vrijednosti. Žene su isticale smisao za ljepotu, sklad boja i ritam pokreta, koje su njegovale kroz ples, glazbu, vježbe na spravama i estetsko uobličavanje pokreta.

Razvojem sokolstva sve se više žena uključivalo u posebne ženske sekcije, gdje se izvodila tjelovježba uz glazbu. Za potrebe sletova i drugih manifestacija, nastajala je tjelovježbena koreografija, iz kojih su u većem dijelu nastale današnje skupne vježbe. Premda su vježbe sa zastavicama, čunjevima, obručima,

i Vukovara u vježbama s vrlo tankim obručima, a vježbe je vodila Bauerova. Nakon toga, nastupile su članice Vukovara u vježbi s čunjevima.

I u seoskom sokolu u Sotinu, podružnici vukovarskog sokola, u prvom selu u ovom dijelu Slavonije, u 1908. godini vježbalo je 12 žena.

Početkom 1908. godine u Hrvatskom sokolu Osijek Gornji grad, osnovan je poseban odjel za vođenje poslova organizacije ženskog odjela. Odbor je donio odluku o ženskom odjelu koji je prvi takve naravi u Hrvatskom sokolskom savezu, te je donosimo u cijelosti:

"Članice ženskog odjela ravnopravne su muškim članovima Hrvatskog sokola, te se imadu u svemu, u koliko je to samo moguće, držati društvenih pravila;

U pogledu primanja novih članica kompetentan je jedino i bez priziva odbor ženskog odjela;

Svi zaključci upravne naravi, što ih bude stvorio odbor ženskog odjela, imadu se predložiti na odobrenje upravnom odboru društva;

Tehničku upravu ženskog odjela vodi muški prednjački zbor;

Članski prinos ostaje i nadalje u krijeposti, kako je bio ustanovljen t. j. 60 fil. mjesečno."

Krajem 1908. godine u Hrvatskom sokolu Osijek Gornji grad, u odjelu mlađeg ženskog podmlatka (učenice pučkih škola) vježbala je 31 „sokolica“, u odjelu starijeg ženskog podmlatka (učenice nižeg liceja) vježbale su 34, te u ženskom odjelu 30 članica.

U kolovozu 1909. godine osniva se ženski odjel iz Vinkovaca, koji priprema proste vježbe za nastup na župskom sletu u Vukovaru. Sadržaj njihovog vježbanja bile su i vježbe oblikovanja, vježbe bez i vježbe sa spravama ili na spravama, razni oblici kretanja i ritmičke vježbe. Te vježbe bile su povezane u veće i manje cjeline praćene i odgovarajućom glazbenom pratnjom.

Hrvatska sokolska župa Strossmayerova povjerila je organizaciju održavanja II. župskog sleta vukovarskom Hrvatskom sokolu. Na prostoru tadašnjeg novovukovarskog groblja, 7. rujna 1909. nastupila su sokolska društva iz Babine Grede, Broda na Savi, Dalja, Donjeg Miholjca, Đakova, Našica, Markovca, Sotina, Vinkovaca, Vukovara te Gornjogradskog i Donjogradskog osječkog Hrvatskog sokola.

Vježbe sa zastavicama izvele su 24 članice ženskog odjela iz Vinkovaca i Vukovara. Izvjestitelj sa ovog događaja je napisao: "Miloliki izgled vježbenica, u lijepom vježbačem odijelu, te kruženje sa zastavicama i graciozne kretnje njihove, dale su naslućivati, da će ova točka na popoldšnjoj javnoj vježbi ubrati buru odobravanja i priznanja."

Ubrzo je u Vukovaru osnovan ženski podmladak, koji je od svih kategorija bio najmarljiviji i veoma lijepo je napredovao.

Društvo iz Vinkovaca priredilo je javnu vježbu u mjesecu listopadu 1910. godine i to u velikoj dvorani svratišta Lehner. Ženski odjel nastupio je na spravama, a također sa zastavicama i pobrao veliko priznanje svih gledatelja. Istakle su se Luketićeva i Milka Jančec, koja je ubrzo postala voditeljica ženskog podmlatka.

U društvima u župi se sve više počela razvijati ženska ritmička vježba, te su se pronašle mnoge sljedbenice među sastavljačima i izvođačima. Dok su vježbe na spravama razvijale opći tjelovježbeni odgoj vježbačica, vježbe estetskog

II. slet Hrvatske sokolske župe
Strossmayerove u Vukovaru 7. i 8. rujna 1909.

ali i drugim rekvizitima, u početku koristili članovi muškog naraštaja, sve više ih počinju koristiti počinju koristiti djevojčice, djevojke i žene. Prema dobnoj starosti, ženski članovi Hrvatskog sokola dijelili su se na ženski pomladak (do 14 godina), ženski naraštaj (od 15 do 18 godina.) i članice.

U Vukovaru je 1. travnja 1907. godine prvi put nastupio novoosnovani ženski odjel s 26 „sokolica“. Sadržaj vježbanja ženskog odjela bile su vježbe oblikovanja, vježbe bez i vježbe sa spravama ili na spravama, razni oblici kretanja i ritmičke vježbe.

Osnovana Hrvatska sokolska župa Strossmayerova

Osnivačka skupština Hrvatske sokolske župe Strossmayerove održana je 28. srpnja 1907. u Osijeku, gdje su bila prisutna društva iz Gornjeg i Donjeg Osijeka, Vukovara, Vinkovaca, Đakova i Harkanovaca. Nedugo nakon konstituiranja Hrvatske sokolske župe Strossmayerove, u ovu župu stupaju i druga osnovana društva.

Prvi župni slet Hrvatske sokolske župe Strossmayerove, održan je 19. i 20. rujna 1908. u Osijeku. Na njemu su sudjelovali Hrvatski sokoli iz Babine Grede, Dalja, Doljnog Miholjca, Đakova, Harkanovaca, Gornjeg i Donjeg Osijeka, Valpova, Vinkovaca i Vukovara. Istakli su se i ženski odjeli iz Osijeka

i ritmičkog smjera razvijale su smisao za ljepotu, skladnost i ritmičnost. U organiziranim javnim nastupima i na akademijama, "sokolice" su nastupale u biranim ritmičkim vježbama. Ovu demonstraciju koordiniranih ritmičkih i skladnih vježbi izvodile su najbolje mlade vježbačice. Akademске članice su izvodile simboličke proste vježbe, ritmiku za narodne češke popijevke, francusku ritmiku, ritmiku s loptama i druge vježbe. U župi su postepeno nastali te se izvodili masovni sletski tjele- vježbeni sastavi za ženske kategorije.

Početke ritmičke gimnastike, nazivane estetska ili drugim imenima, nalazimo u sklopu djevojačkih škola u Slavoniji i Hrvatskoj. U istočnoj Slavoniji pojavljuju se prvi zapisi o estetskoj gimnastici i srodnim područjima u djelima Vlatke Milanove, Bartola Jurića, Josipa Lovrečića, Ljudevita Sorlinija, Mijata Stojanovića, Ivana Tomašića i Mite Vukovojca.

Javni nastup društava iz Osijeka, Đakova i domaćina iz Vukovara, održan je 17. travnja 1911. Za posljednju točku programa bila je određena vježba članica, kao elegantan završetak. Njih 14 izvele su s velikom sigurnošću i dotjeranošću vježbu s obručima.

Na Duhove 1911. godine, Hrvatski sokol iz Vukovara nastupio je na vježbi u Petrovaradinu. Ženski odjel je nastupio u gracioznim vježbama sa obručima. Iz statističkih podataka u 1911. godini, u Hrvatsku sokolsku župu Strossmayerovu bilo je uključeno 66 vježbačica. One su vježbale u Osijeku Gornji grad (30), Vukovaru (30) i Vinkovcima (6).

Kako bi se otežale proste vježbe, vježbačice su koristile u vježbovnim sastavima bučice, čunjeve i batine. Vježbe s bučicama (drveni ili metalni utezi) su vježbe izvođene držanjem bučice ili bučica u ruci, kako bi otežali vježbu i tako potaknuli veću izdašnost gibanja. Vježbe s čunjevima (drveni rekvizit u obliku stilizirane figure) su one vježbe kod kojih su ruke opterećene čunjevima u svrhu postizanja veća raznolikost i ljepote gibanja. Vježbe s batinama ili batinom (štap, duži ili kraći komad drveta) su vježbe izvođene s jednom ili dvjema rukama, kratkim ili dugim batinama, skok s batinom ili bacanje batine.

U Hrvatskom sokolu Osijek Donji grad 17. veljače 1914., osnovan je poseban ženski odjel učiteljskih pripravnica u kojem je bilo 19 "sokolica", te je 3. ožujka počeo vježbati i građanski odjel u kojem je bilo 8 članica.

Nekoliko puta odgađani III. slet Hrvatske sokolske župe Strossmayerove, održan je u dva dana, 31. svibnja i 1. lipnja u Osijeku. Nakon dopodnevnog natjecanja prvog dana, poslijepodne održana je javna vježba u Gradskom vrtu, gdje su se istaknuli nastupi ženskih kategorija. Prvo je nastupio ženski i muški podmladak sa zastavicama, nakon njih nastupile su sokolice iz Đakova u vježbi sa štapovima, zatim je uz vježbačice nastupilo oko 20-ak članica i 47 djevojaka iz djevojačkog podmlatka iz Osijeka, Donjeg grada. Posljednje iz župe nastupile su 43 "sokolice" iz Osijeka I. i II. i Đakova, i to u vježbi u tempu valcera, s nešto više uspješnih gracioznih kretanja i položaja.

Svečana i vježbovna sokolska odjeća za članice

Žensko sokolsko odijelo se od osnutaka hrvatskog sokolstva neznatno mijenjalo kroz godine. Odijelo za vježbu sastojalo se od rupca, bluže, suknje, gaćica, čarapa i papuča.

a) Rubac je bio jasno crven i bio je vezan u obliku kape.
b) Bluza je bila od bijelog platna s ušivenim 25 cm dugim i 40 cm širokim rukavima koji su bili iznad ruba narodno izvezeni. Bluza se odijevala preko glave kroz okrugli izrez koji je obkač-

kan crvenim pamukom. Izrez se stezao uzicom iste boje. Kraj bluže je ravan, a u struku se suzivao pomoću vrpce.

c) Suknja je bila od tamno modrog latka, sitno skladana. Duljina je bila kod pokleka 2 cm iznad tla. U struku je završena pascem, koji je iste boje kao i suknja.

d) Sportske gaćice bile su od crne tkanine, a sezale su do iznad koljena pomoću elastične uzice.

e) Čarape i papuče bile su crne.

Svečano odijelo bilo je izrađeno je iz sukna (latka) u boji odijela za članove:

a) Sportski šešir bio je u boji odijela. Gornji mu je dio krojen u šest jednakih dijelova. Desni mu je rub nešto spušten, a lijevi uzvinut, pričvršćen malom hrvatskom značkom, s 10 -15 cm dugim sokolskim perom i sokolskim monogramom.

b) Bluza je bila iz svijetlo crvenog platna s otvorenim ovratnikom. Naprijed se zatvarala s tri crvena dugmeta, a na lijevoj je strani bio prišiven džepić. Rukavi su bili dugi.

c) Suknja je bila ravnog kroja, široka 140 cm. U struku se sužavala pomoću nabora, a duljina suknje sezala je do polovice lista.

d) Haljetak je bio dugačak do 70 cm ispod ramenice. Kraj mu je bio jednostavan, više ravan s po jednim džepom ispod struka, na svakoj strani. Zatvarao se zdesna nalijevo. Rukavi su bili ravnog kroja, dolje 30 cm široki. Okovratnik, koji je visok 18 cm, mogao se nositi otvoren ili zatvoren. Ukras haljetka je bio 3 cm širok lakirani pojas koji se zatvarao s ovalnim sokolskim monogramom iz srebrnasto bijele kovine.

e) Čarape i visoke cipele bile su crne, a ljeti su se nosile poluvisoke cipele.

IZVORI

Franjo Bučar, Povijest Hrvatskog Sokola - Matica u Zagrebu. 1874 – 1885, Zagreb, 1925

Antun Cuvaj, Školski zakon od 31. listopada 1888., S provedbenim naredbama i načelnim rješenjima, Zagreb, 1901.

Antun Cuvaj, Školski zakon od 31. listopada 1888., S provedbenim naredbama i načelnim rješenjima, Zagreb, 1910.

Antun Cuvaj, Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, VIII., Zagreb, 1913.

Zrinko Čustonja, Razvoj tjelesne i zdravstvene kulture u Hrvatskoj, Zagreb, studeni 2004.

Gimnastika – list za školsku i društvenu gimnastiku, 1891.-1899. - Hrvatski muzej športa u Zagrebu

Željko Iveljić, Borba žena za ravnopravnost kroz gimnastiku, Zbornik radova i izvješća sa Sajma zdravlja, Vinkovci, 2013.

Željko Iveljić, Tjelovježbene udruge istočne Hrvatske do 1929. godine, Vinkovci, 2012

Izvjestaj o radu Hrvatskog sokola u G. gradu Osijek u godini 1908. i osvrt na dvanaestogodišnji mu obstanak (1986.-1908.), Osijek, 1908. - Državni arhiv u Osijeku

Naredbe izdane na osnovu školskog zakona od 14. listopada 1874. do konca g. 1882., Službeno izdanje, Zagreb 1884.